

ІІІ. ГЛОБАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Сергій Білошицький

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ ЄС: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

У статті розглядаються напрями соціокультурної трансформації суспільств Європейського Союзу та їх вплив на політичні процеси, викликані реалізацією сучасної європейської міграційної доктрини. Зазначається, що упродовж останніх десятиліть провідні країни Європи поступово втрачають демографічний динамізм та компенсують дефіцит населення значними обсягами трудової імміграції. Робиться висновок, що зазначений процес призводить до виникнення в країнах ЄС компактних неасимільованих анклавів представників незахідних цивілізацій, які ігнорують цінності корінного населення європейських країн. Соціокультурні трансформації, викликані обставинами міграції, призводять до помітної радикалізації партійно-політичних систем країн ЄС.

Ключові слова: *Європейський Союз, міграційна політика, соціокультурні трансформації, радикальні політичні партії, мультикультуралізм, «плавильний казан», «миска салату».*

Sergiy Biloshitskiy. Migration processes in the EU leading countries: sociocultural transformations and political consequences.

In the article, there are considered directions of sociocultural transformations of the European Union societies and their impact on the political processes caused by implementation of the modern European migration doctrine. It is stated that for the recent decades the leading European countries have been gradually losing their demographic dynamism and compensating for the population deficit by a substantial amount of labour migration. It is concluded that this process leads to emergence in the EU countries of compact unassimilated enclaves of representatives of nonwestern civilizations that ignore values of the indigenous population of European countries.

The sociocultural transformations caused by migration lead to noticeable radicalization of party-political systems of the EU countries.

Key words: *European Union, migration policy, sociocultural transformations, radical political parties, multiculturalism, «melting pot», «salad bowl».*

Одним з найважливіших напрямів внутрішньої політики Української держави є формування її міграційної складової з огляду на можливі соціокультурні та суспільно-політичні наслідки. Формування змісту міграційної політики передбачає вивчення досвіду сусідніх країн, де інтенсивність міграційних процесів є вищою, ніж в Україні, й, відповідно, накопичений більший матеріал для наукового аналізу.

Для політичної науки дослідження соціально-політичних наслідків міграції населення є також важливим, тому що в системі міжнародних відносин і внутрішніх процесів країн Європи з'явився новий наднаціональний економічний і соціально-політичний суб'єкт – Європейський Союз. Відповідно, правомірно говорити про спроби побудови погодженої на багатьох рівнях політики в галузі регулювання міграційних потоків. ЄС являє собою унікальний приклад співтовариства, яке від економічної інтеграції динамічно рухається до політичної та соціокультурної.

Саме ця обставина становить новизну дослідження та обґрунтовує необхідність осучаснення наукових підходів, сформульованих раніше у працях таких експертів, як С. Гантінгтон, І. Валлерстайн, Г. Кіссінджер, Ф. Закарія, У. Тодд, О. Арін, С. Переслегін, Ю. Левенець, М. Михальченко, В. Войналович, В. Котигоренко та інших дослідників.

Ще на початку ХХ ст. уряди європейських країн намагалися всіляко обмежувати імміграційні потоки, які могли б істотно порушити традиційний для їхніх суспільств расово-етнічний і, відповідно, культурно-цивілізаційний баланс. Однак після Першої та особливо Другої світових війн ситуація дещо змінилася. Країни Західної Європи розчинили двері для масової міграції представників своїх колишніх колоній, що експортували дешеву робочу силу та займали ті економічні ніші, яких уникали представники корінного населення (хімічна промисловість, комунальне господарство,

сільське господарство, сфера обслуговування тощо). Проте до 70 – 80-х років ХХ ст. мігранти традиційно розглядалися як «тимчасові гості» («гастарбайтери»), і на перших етапах політика регулювання міграційних процесів не ставила своїм завданням соціокультурну адаптацію працівників. І лише збільшення загалу мігрантів наприкінці ХХ ст. до 10-15% від загальної кількості жителів спровокувало європейські країни до більш рішучих кроків з регулювання міграційних процесів і розробки політики їх інтеграції [1, с. 5].

Активізація міграційних процесів в Європі викликана значною депопуляцією та старінням корінного населення. Лише одна з п'ятдесяти північноатлантичних націй – мусульманська Албанія – продовжує демографічний підйом, що забезпечує її виживання. Із двадцяти націй світу, що мають найнижчий рівень народжуваності, вісімнадцять знаходяться в Європі. Середній рівень народжуваності в Європі впав до 1,4, тоді як для збереження поточної чисельності населення потрібен рівень як мінімум 2,1 (рівень, що в Європі був зафіксований востаннє у 1957 р.). Згідно з прогнозом Демографічного відділу ООН, за збереження поточного рівня народжуваності, без урахування імміграції, кількість населення до 2050 р. скоротиться до позначки у 556-600 млн осіб. Європа втратить людський потенціал, рівний сукупному населенню сучасних Німеччини, Нідерландів, Бельгії, Швеції, Данії та Норвегії [2].

Відповідно, європейська спільнота вимушена компенсувати власну демографічну депопуляцію імміграційними потоками з інших континентів, що призводить до урізноманітнення національного складу ЄС. За статистичними даними, за межами Євросоюзу народилося близько 30 млн європейських громадян, що становить близько 6% населення. Кількість нелегалів сягає 4,5-8 млн осіб (1-1,75%) [3] (однак, як уже було зазначено вище, на експертному рівні кількість мігрантів у ЄС оцінюється, за різними методиками, на рівні 10-15% від загального населення).

За останні десятиліття в Європу проникли кілька десятків мільйонів мігрантів. Перше місце серед них упевнено тримають вихідці з мусульманських країн: лише на території ЄС їх нараховується близько 15 млн осіб, що дозволило ісламу витіснити іудаїзм з позиції другої за поширеністю релігії в ЄС. Проте не слід забувати, що дипломатичний і стратегічний простір ЄС – через Раду Європи

і НАТО – включає ще майже 100 млн мусульман з Албанії, Боснії, Туреччини та Азербайджану [4]. Ісламський фактор уже став «головним болем» ЄС. Якщо інтеграція між самими європейцями увінчалася тріумфальним успіхом, то «вона часто не спрацьовує, коли йдеться про численних іммігрантів-мусульман, і це породжує складні проблеми у сфері безпеки, які ЄС із великими труднощами намагається розв'язати» [5].

Результатом активних міграційних процесів у Західній Європі стало виникнення значних анклавів африканського, азійського, мусульманського населення, які втратили інтерес до соціокультурної асиміляції у суспільства, що приймають [6, с. 13]. Цю обставину визнають практично всі провідні суспільствознавці. Е. Тоффлер зауважує, що в сучасному світі «всюди посилюється опір «тигельному» процесу. Расові, етнічні та релігійні групи відстоюють своє право на існування і продовжують гордо зберігати свою самобутність» [7, с. 299].

Проблеми асиміляції мігрантів, переважно вихідців з мусульманських країн, гостро турбують корінне європейське населення та професійних експертів. Як наголошує американський політолог Р. Каган, останніми роками європейське суспільство підкреслено болісно реагує на питання імміграції та культурної ідентичності, і більшість особисто знайомих йому експертів сумніваються в тому, що Європа «спроможна буде переварити всіх нових іммігрантів» [8].

Крайню стурбованість наслідками міграційної політики висловлює С. Гантінгтон. Він відзначає наступні негативні риси цього процесу: 1. Міграція стає самонаростаючим процесом. 2. Нові іммігранти приїждять в основному з незахідних суспільств. 3. Серед мігрантів рівень народжуваності значно вищий, ніж у представників титульних націй. 4. Іммігранти створюють свої земляцькі громади, які не інтегруються в культури, що їх прийняли. 5. У жителів Заходу розвиваються фобії щодо мігрантів. 6. На Заході (і особливо в Європі) з'явилися праворадикальні антиімміграційні партії [9, с. 309–313].

Схожі побоювання виказує й Зб. Бжезінський. Його бачення ситуації можна виразити такими тезами: 1. Міграція починає змінювати соціально-культурну структуру Заходу. 2. Незабаром

ЄС буде змушений відродити практику комплектування збройних сил з-поміж мігрантів-найманців. 3. Етнічні лобі вже сьогодні реально впливають на зовнішню політику західних країн. 4. Рано чи пізно у всіх західних країнах певна расова або етнічна меншість зможе посісти домінуюче становище в системі влади [10, с. 219–220, 245–246].

Згадані вчені висловлюють занепокоєння не стільки самими міграційними процесами, скільки їх наслідками в соціокультурній і політичній сферах, пов'язаними із небажанням мігрантів освоювати базові цінності приймаючих західних суспільств. Таке явище, яке раніше усіяло присікалося західними державами, з другої половини ХХ ст. стало домінуючою тенденцією у взаєминах суспільств-реципієнтів та прибуваючих мігрантів.

Останніми десятиліттями практично всі провідні західні країни перейшли до асиміляційно-імміграційної моделі, яка дістала назву «миска салату», або «мультикультуралізм». Ця модель передбачає майже повну і повсюдну відмову від політики асиміляції (принаймні від її явних форм). Замість формування «великої нації» відбувається процес ствердження «множинних лояльностей»; «сакралізації «різноманітності» – походження, культур, рас» [11, с. 131]. Ф. Фукуяма підкреслює, що всі розвинені країни приречені розвиватися у бік створення мультикультурного суспільства. Однак, зазначає він, «населення розвинених країн, віддане своїм історичним цінностям, болісно сприймає ідею створення такого суспільства». У ситуації, що складається, вважає вчений, західне суспільство повинне звикнути із цією тенденцією, європейцям доведеться навчитися миритися з низкою «огидних» проявів мультикультуралізму американського зразка [12].

У свою чергу, С. Гантінгтон констатує, що легалізація мультикультуралізму призвела до перетворення суспільств на арену співіснування декількох етносів-антиподів, а спроби демократичних держав згладити протиріччя, проводячи курс на «позитивну дискримінацію» з квотами, встановленими для чорної меншості й надалі для іспаномовної меншості для того, щоб добитися особливого ставлення та специфічних вигід, «парадоксальним чином знову узаконили поняття етносу, раси, саме те, що ці закони прагнули усунути» [13].

Фахівці відзначають агресивне небажання мігрантів освоювати соціальні норми поведінки європейців. Понад те, лідери емігрантських громад часто зацікавлені в компактному та відособленому проживанні своїх підопічних. У їхню свідомість привноситься установка на те, що західне суспільство сповнене забобонів щодо ісламу і мусульман, що отруює повноцінний діалог між представниками різних культур [14]. На думку О. Казінцева, громади найчастіше скріплені не тільки войовничим пафосом ісламу, а й почуттям колективної відкинутості – етнічної та соціальної, що утворює поживне середовище для радикалів усіляких відтінків [15, с. 29]. Як наслідок, мусульманський міграційний рух перетворюється на добре керовану політичну силу з боку міжнародних і національних емігрантських організацій («Світова ісламська єдність», «Брати-мусульмани», Союз ісламських організацій Європи, Союз ісламських культурних центрів, «Ісламська допомога» тощо) [16].

Відомий голландський соціолог Г. Веуше зазначає, що на початку XXI ст. європейці стали значно агресивніше ставитися до іммігрантів. Їх почали дратувати значне збільшення кількості іноземців у великих містах, небажання іммігрантів навчатися та здобувати професію, розростання підліткових банд, що хазяйнують на вулицях, переслідування мігрантами представників сексуальних меншин та зведення рахунків приїжджих мусульман з місцевими євреями [17].

Е. Моравчик констатує, що антимусульманська і неонаціоналістична реакція в Європі є майже неминучою на тлі її спроб інтегрувати швидко зростаючі національні меншини. Це викликає «найрізноманітніші сумні передбачення про майбутню «Євроаравію» та про руйнування чисто європейської цивілізації» [18]. На думку авторитетного дослідника ісламу Б. Льюїса, «не пізніше ніж до кінця XXI ст. Європа стане частиною арабського Заходу, Магрибу» [19]. Т. Бленклі пророкує, що «західні цінності та спосіб життя будуть витиснуті з Європи цінностями радикального ісламу». Привабливість ісламізму, який сповідується меншістю, але терпиться і пробачається більшістю, посилюється, а Європа, відповідно, поступово перетворюється на «Єврабію» [цит. за 20].

М. Штейн констатує, що мусульманам не просто вдається відстояти свої інтереси в Європі, але й створити умови для само-

ліквідації західної цивілізації як явища культурного та політичного характеру. Швидка зміна пропорції між корінними жителями Європи та мігрантами-мусульманами, на його переконання, смертельно згубна для ліберальної демократії. «Якщо 100% населення вірять у ліберальну, плюралістичну демократію, то немає значення, скільки з них «білі» – 70 або 5%. Але коли частина населення вірить у ліберальну, плюралістичну демократію, а інша – ні, то велику роль відіграє, чи включає ця частина 90 або тільки 60, 50 або 45% населення» [21].

Низка соціологічних досліджень, проведених останніми роками, засвідчує зростання ворожості корінних європейців до вихідців з незахідних суспільств. Так, за результатами опитування «British Social Attitudes survey» в 2003 р., лише 16,4% населення Великобританії погодилися з твердженням, що етнічним меншостям слід надавати допомогу для збереження їх звичаїв і традицій; 56,2% вважають, що групи повинні адаптуватися і влитися до складу національного суспільства. Не вітають жителі Великобританії й зростання кількості мігрантів у своїй країні: 74% британців згодні з необхідністю її скорочення; 82,6% дотримуються думки, що слід ухвалювати більш суворі заходи для вилучення нелегальної імміграції. Лише 39,6% вважають, що легальні іммігранти, які не є громадянами, повинні мати рівні з ними права [22].

Дослідження, проведене соціологічним центром ICM на замовлення «The Guardian» у 2013 р. (5 тис. респондентів з 5 країн-членів ЄС), засвідчило, що найбільш вороже до міграції в ЄС ставляться в Великобританії. Близько 47% британців заявили, що вони проти іммігрантів з країн, що не входять до складу Євросоюзу, причому половина опитаних окреслила свою позицію як «украї ворожу». Схвалюють міграцію лише 20%. Неприйняття міграції з неєвропейських країн також є сильним у Франції, Іспанії й Німеччині. Проти неї виступають 39% іспанців і французів та 37% німців. У Польщі проти мігрантів виступило 25% населення [23].

Знаковою подією у житті Європи став Швейцарський референдум 9 лютого 2014 р., на якому ініціативу «Проти масової міграції» підтримало 50,3% учасників голосування. Ініціатором референдуму виступила Народна партія Швейцарії, яка дотримується ідеології «правого» популізму і саме на антиімміграційній темі

набрала в 2007 р. 29% голосів на парламентських виборах (що є рекордом для політичних партій Швейцарії з 1919 р.) [24].

Зростання антиімміграційних настроїв у європейських країнах знаходить своє відображення у функціонуванні їх партійно-політичних систем. Помітно зростає підтримка корінним населенням праворадикальних партій.

У 2013 р. аналітична організація «Counterpoint» провела дослідження у 8 країнах електорального потенціалу праворадикальних сил, яке засвідчило, що «переконаними радикалами» вважають себе понад 5% населення Данії, Угорщини, Нідерландів і Норвегії. А загалом готові підтримати радикальні політичні сили в Німеччині 9% громадян, у Данії – 14%, у Франції – 15%, у Нідерландах – 16%, у Фінляндії – 19%, в Угорщині – 33%.

Дослідники звертають особливу увагу на Францію, Голландію та Фінляндію, спростовуючи деякі поширені стереотипи, наприклад, що радикали – це завжди чоловіки, молоді, неосвічені й схильні до насильства. Це не так, говорять вони, оскільки серед радикалів, особливо серед нових, спостерігається усе більше жінок і людей старшого віку [25].

Визнаючи, що сучасна міграція детермінована об'єктивними економічними мотивами, низка аналітиків вважають, що міграційні процеси не лише впливають на внутрішньополітичні процеси, але й стимулюються окремими політичними групами задля отримання певних соціокультурних наслідків.

Низка дослідників вважає, що імміграцію підтримують ті політичні сили, які за її рахунок розширюють свій політичний вплив. Наприклад, російський соціолог В. Штепа впевнений у тому, що представники лівих політичних сил активно підхльостували імміграцію з країн третього світу на Захід, ставлячи перед собою такі завдання: 1. Одержання прив'язаного до них електорату, людей, які приречені голосувати за трудові або соціал-демократичні партії. 2. Нав'язування корінному населенню комплексу провини перед мігрантами. 3. Поступова трансформація світу в одну велику державу, що відповідає марксистській інтернаціоналістській ідеології [26, с. 113].

На думку Б. Кагарлицького, у посиленні міграційних процесів зацікавлені якраз не ліві, а їх ідеологічні опоненти – неоліберали. Він стверджує, що заохочення міграції явно стало частиною

загальної неоліберальної стратегії, спрямованої на підрив робітничого руху та зміну співвідношення сил у суспільстві. Класове протистояння повинно було замінитися етнічними конфліктами, які (на відміну від протиборства праці та капіталу) не мають вирішення. Солідарність трудящих повинна була замінитися роз'єднаністю знедолених «множин» [27, с. 85].

Останнім часом стало модним підозрювати в нагнітанні міграційних пристрастей консервативні та праворадикальні сили, котрим на тлі міжцивілізаційних протистоянь вдається мобілізувати під свої прапори патріотичний електорат. Європа вже зіштовхнулася з реакційними антиімміграційними рухами, такими як Національний Фронт у Франції, блок «Влаамс» і партія «Фламандський інтерес» у Бельгії, «Ліга Ломбарда» і Національний альянс в Італії, Партія Свободи в Австрії, Національний фронт Валлонії, Партія свободи у Нідерландах, Народна партія Данії, Народна партія Швейцарії, норвезька Партія прогресу, Демократична партія Швеції, партія «Атака» у Болгарії, «Партія незалежності Великобританії», партія «Велика Румунія», партія «Jobbik» в Угорщині, партія «Золотий світанок» у Греції та ін. [28].

Динаміка політичних процесів сучасної Європи засвідчує, що праворадикальні сили не лише отримали гарантовані електоральні ніші, а й перетворюються на потенційних лідерів майбутніх виборчих кампаній. Лідери французького Національного Фронту М. Ли Пен та нідерландської Партії свободи Г. Віддерс ініціювали наприкінці 2013 р. утворення панєвропейського альянсу ультраправих сил, своєрідного інтернаціоналу націоналістів ЄС. Зазначена ініціатива вже підтримана Народною партією Данії, Партією фінів та партією «Фламандський інтерес». Згідно з даними експертних опитувань, ультраправі можуть одержати до третини місць у Європейському парламенті на травневих виборах 2014 р. [29].

Однак, погоджуючись із тим, що ряд політичних сил на тактичному рівні може мати певні зиски від міграційних процесів, важко погодитися з тим, що саме ці сили є локомотивами глобальних міграційних процесів. Наявність певної зацікавленості у міграційних процесах з боку практично всього спектра політичних сил (лівих, ліберальних, демократичних, консервативних і ультраправих) швидше свідчить про те, що суб'єкти

глобального управління міграційними процесами знаходяться над політичними системами суспільств, що окреслює подальший напрям дослідження причин, механізмів і наслідків соціокультурних трансформацій на теренах ЄС.

Поки, на думку експертів аналітичної організації «Counterpoint», у європейській спільноті є чотири способи поведінки відносно радикальних партій, вплив яких на системи прийняття політичних рішень постійно збільшується. Перший – це остракізм, зведення «санітарного кордону», відмова від взаємодії з радикальними партіями за будь-яких обставин. Проте, відмічають експерти, це породжує проблему, оскільки створює навколо них ореол жертв системи, підсилюючи таким чином їх позиції. Другий спосіб поведінки полягає в боротьбі з радикальними партіями за виборців, застосовуючи найрішучішу політику в таких основних питаннях, як імміграція. Однак у разі, коли виключно імміграційна тема є їх основним аргументом боротьби за виборця, ця стратегія виявиться беззмисловою. Третій спосіб передбачає взаємодію із цими партіями, створення урядових або парламентських коаліцій. Водночас цей шлях на перспективу підсилює позиції радикальних партій. Четвертий спосіб полягає у спробі залучити на свій бік тих помірних радикалів, які здатні раціоналізувати свої інтереси та дії (через соціальні, просвітянські та комунікативні проекти). Проте цей крок потребує значних ресурсів, зусиль та часу, яких так бракує правлячим європейським бюрократіям.

Викладені вище факти дозволяють зробити такі висновки та припущення:

– Депопуляція представників західного світу та розбавлення населення ЄС вихідцями з інших цивілізаційних світів поступово приводить до радикальної зміни національного складу та відповідної соціокультурної трансформації країн Євросоюзу.

– Практично всі провідні країни ЄС перейшли до політики мультикультуралістичної моделі міграції, що передбачає майже повну та повсюдну відмову від політики асиміляції (принаймні від її явних форм). Як наслідок, на території ЄС зростає роль неасимільованих анклавів представників незахідних цивілізацій, які ігнорують цінності корінного населення європейських країн.

– Помітне збільшення кількості іммігрантів та посилення їх ролі в суспільному житті країн ЄС сприяє зростанню праворадикальних настроїв серед корінного населення та збільшує політичну вагу ультранаціоналістичних політичних сил.

– По мірі збільшення кількості іммігрантів на території ЄС зростає вірогідність виникнення політичних партій, орієнтованих на натуралізованих іммігрантів, що також сприятиме радикалізації політичних систем.

– Урядами країн ЄС не запропоновано чіткого бачення корекції міграційної політики з метою пом'якшення негативних наслідків впливу масштабної міграції на політичне життя приймаючих країн, зокрема, зниження рівня радикалізації публічного дискурсу європейських партійно-політичних систем.

1. Апанович М. Ю. Политические аспекты миграционных процессов в современной Европе: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04 – «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития» / М. Ю. Апанович. – М. 2012. – 18 с.

2. Бьюкенен Патрик. Европа совершает самоубийство / Патрик Бьюкенен // Завтра. – 2002. – № 34 (457), 20 авг.

3. Vernet Daniel. Ce que les politiques savent de l'immigration et ne disent pas / Daniel Vernet // Slate.fr. – 2013. – 29 octobre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Slate.fr. – <http://www.slate.fr/story/79226/politiques-immigration-europe-france-mensonges>, вільний. – Назва з титул. екрана.

4. Khanna Parag. The empire strikes back / Parag Khanna // The Guardian. – 2008. – 4 February.

5. Коэн Роджер. Преобразование Европы еще далеко от завершения / Роджер Коэн // The International Herald Tribune. – 2007. – 26 march. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Сайт ИноСМИ.Ru. – <http://www.inosmi.ru/translation/233632.html>, вільний. – Назва з титул. екрану.

6. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 444 с.

7. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер; [пер. с англ.] – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – 669 с.

8. Kagan Robert. In Europe, a Slide Toward Irrelevance / Robert Kagan // The Washington Post. – 2008. – 13 June.

9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.

10. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Зб. Бжезинский; [пер. с англ.] – М.: Междунар. отношения, 2004. – 288 с.
11. Тодд Э. После империи. Pax Americana – начало конца / Э. Тодд; [пер. с фр. Е. Н. Корендясова]. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 240 с.
12. Fukuyama Francis. Paris-Washington: une trajectoire commune / Francis Fukuyama // Le Figaro. – 2003. – 4 décembre.
13. Лакруа Алексис. Хантингтон: «Столкновение многокультурности» / Алексис Лакруа // Le Figaro. – 2005. – 19 January. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Сайт ИноСМИ.Ru. – <http://www.inosmi.ru/print/216440.html>, вільний. – Назва з титул. екрана.
14. Алибхай-Браун Ясмин. Ислам, убийства и исчезающая цивилизация Европы / Ясмин Алибхай-Браун // The Independent. – 2004. – 4 november. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Сайт ИноСМИ.Ru. – <http://www.inosmi.ru/print/214411.html>, вільний. – Назва з титул. екрану.
15. Казинцев А. На что мы променяли СССР? / А. Казинцев. – М.: Изд-во Яуза; Изд-во Эксмо, 2004. – 448 с.
16. Тульский Михаил. Ислам в неисламском мире / Михаил Тульский // Независимая газ. – 2001. – 29 сентября.
17. Щерковский Павел. Голландия устала от политкорректности/ Павел Щерковский // Gazeta Wyborcza. – 2006. – 13 April. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Сайт ИноСМИ.Ru. – <http://www.inosmi.ru/print/226798.html>, вільний. – Назва з титул. екрана.
18. Моравчик Эндрю. Уникальный момент / Эндрю Моравчик // Newsweek. – 2007. – 19 march. – Сайт ИноСМИ.Ru. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/print/233492.html>, вільний. – Назва з титул. екрану.
19. Schwanitz Wolfgang. «Europa wird am Ende des Jahrhunderts islamisch sein» / Wolfgang Schwanitz // Die Welt. – 2004. – 28 Juli.
20. Barone Michael. Thwarting «Eurabia» / Michael Barone // The Washington Times. – 2005. – 26 September.
21. Steyn Mark. Selbstmord Europas – Essay / Mark Steyn // Die Welt. – 2006. – 9 Februar.
22. Heath A.F. British National Identity and Attitudes Towards Immigration / A.F.Heath, J.R.Tilley // International Journal on Multicultural Societies. – 2005. – V. 7, – №2. – P. 125, 128-129.
23. Pop Valentina. Europeans say they are tolerant, but oppose immigration / Valentina Pop // EUobserver.com. – 2011. – 14 mars. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: EUobserver.com. – <http://euobserver.com/social/31980>, вільний. – Назва з титул. екрана.
24. Koydl Wolfgang. Volksabstimmung in der Schweiz: Freizügigkeit, nein danke / Wolfgang Koydl // Süddeutsche Zeitung. – 2014. – 9 Februar.

25. Torreblanca José Ignacio. Recuperar a los nuevos radicales / José Ignacio Torreblanca // El País. – 2013. – 18 noviembre.

26. Штепа В. RUтопия / В. Штепа. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2004. – 384 с.

27. Кагарлицкий Б. Ю. Политология революции / Б. Ю. Кагарлицкий. – М.: Алгоритм, 2007. – 576 с.

28. Kiss Yudit. Xenophobes, not workers, are uniting across Europe / Yudit Kiss // The Guardian. – 2007. – 30 January.

29. Palmer John. The rise of far right parties across Europe is a chilling echo of the 1930s / John Palmer // The Guardian. – 2013. – 15 November.